

ПОГЛЕДИ ЛАЗАРА ТОМАНОВИЋА НА ЈЕЗИЧКУ И ПРАВОПИСНУ ПРАКСУ У ЦРНОЈ ГОРИ КРАЈЕМ XIX ВИЈЕКА

— Поводом 30-годишњице смрти —

Крајем XIX вијека поједини крајеви Црне Горе били су историјски одијелени у разним државним јединицама са могућностима различитих доминација и утицаја. Отуда и разноликости у коначном изгледу књижевнојезичког израза, у примјени ортографске норме и употреби интерпункције.

Својом реформом Вук Караџић је прокламовао народњачку оријентацију у књижевности и култури, као и њихов национални карактер. Вук је у темеље књижевног језика уграђивао тип источнохерцеговачког говора, а одређене тешкоће настају у одабирању појединих језичких типова (и)јекавских говора. На (и)јекавском црногорском говорном подручју Вукова културна револуција имала је, у једном дијелу данашње Црне Горе, нешто друкчији карактер од оног који је добила у неким другим дијеловима српскохрватског језичког подручја. У широј перспективи прихватања Вуковог књижевног језика и књижевнојезичког развика српскохрватског језика до данашњег дана у Црној Гори, Лазару Томановићу припада, свакако, посебно мјесто.

Овај бокељски Вуковац, још од бачких дана (1866. г.), као питомац српског православног Сјеменишта у Задру укључује се у покрет Уједињене омладине српске и проширује рад бачких дружина на „литерарно упознавање српске књижевности и вежбање у српском језику и на Шибеник, Скрадин, Котор и Будву“.¹ Једини Текелијанумски стипендиста са територије која није обухватала „Краљевину Угарску“, Л. Томановић, седмошколац из Задра, са 23 године добија дозволу управних органа Матице

¹ Скерл. Ома. 99, 103—104.

српске да само он, због непознавања мађарског језика, полаже пенит зрелости у Новом Саду и изузетно студира права у Грацу „као месту где се и на италијанском језику, којег просилац разуме предају предмети“.²

Лазар Томановић је рано почео да стиче искуства у уредниковању и дописништву, још у вријеме кала је припадао задарско-далматинском језичком кругу. Уз његову помоћ, Иван Данило уређивао је *Прилог уз Народни лист*.³ У новосадској *Застави* 1869. г. Л. Томановић је опширно извјештавао о раду четврте скупштине Уједињене омладине; 1877. г. био је дописник венецијанског дневника *Il Tempo*, 1880. г. дописник задарског *Српског листа*, 1885. г. задарског *Вука*.⁴ *Српски лист* се слагао са дубровачким народњацима окупљеним око *Словинца* у одбрани Карашићевог правописа.⁵

Као добар познавалац класичне италијанске литературе, преводио је из ње проза дјела, давао препјеве Петрарке, Асолардија⁶ и критички оцјењивао језик појединих преводилаца поезије Уга Фоскола.⁷

Нанојен духом Доситејевог рационализма, он ће истицати науку Доситејеву и Вукову у српскохрватском књижевном јединству, полазним начелом њиховог рада: „... будући да закон и вјера може се промијенити, а рол и језик никада.“⁸

У времену послвије ослободилачких ратова 1875—1878, кала је Цетиње постало политички, културни и књижевни центар Црне Горе са ширим кругом грађанске читалачке публике којој народне умотворице цијесу биле искључива национална литература, поменуће дјелатности Лазара Томановића дале су му предност да међу првима заузме мјесто у процесу уклапања дијела црногорске (и)јекавинтине и, шире, књижевног израза у заједнички српскохрватски књижевни језик.⁹ Посљедњих деценија XIX вијека, Лазар Томановић је уредник *Гласа Црногорца* за

² В(аса) С(тајн), *Шездесетогодишњица књижевног и новинарског рада г. др Лазе Томановића*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1928/СII, кн. 318, св. 3, 437.

³ Вице Хрват. јез., 481.

⁴ Миљ. А. Том., 232; Зог. Доп. А. Том., 379.

⁵ Вице Хрват. јез., 524.

⁶ Зог. Доп. А. Том., 379, 380.

⁷ Суб. Фил. асп., 345—354.

⁸ Том. Јединство, 3.

⁹ Изворним језиком и народним духом, прије Л. Томановића у Црној Гори, писао је Стефан Митров Љубиша. Он је у својим Приповијестима заговарао Карашићев тип књижевног језика, а студију Стојана Новаковића *О Даничићу*, која је изишла 1878. г. сматрао најбољим Стојановићевим радом, кога је као филолога и историчара високо цијенио (Тодор Стефановић Виловски, *Стјепан Митров Љубиша*, — *Утисци и успомене*, Бранково коло, 1906/XII, св. 38, стр. 1208).

1891. г. (од броја 22—52), за 1892, 1893, 1894, 1895 (и броја 1—2 за 1903. г.). Он уређује и књижевни мјесечник *Нову Зету* за 1889, 1890, 1891 (изишли само бројеви од 1 до 4). Покреће и уређује *Грлицу*, календар црногорски са исматизмом за године: 1889, 1890, 1891, 1892, 1893.¹⁰ У овом времену издаје монографски своју најбољу историјску студију *Петар Други Петровић — Његош као владалац*, Цетиње (Државна штампарија), 1896, 1+XII+222+(1).

Караџићева језичка и правописна реформа имплементирала је питање фонолошког и етимолошког правописа и пред Далматинским сабором 1883. г. гдје су се сукобила мишљења Л. Зоре и М. Павлиновића. Дубровчанин Луко Зоре својски се залагао за фонолошки правопис.¹¹ Фонетски правопис се, ипак, уводи у далматинско школство, којем административно припадају и дијелови Црне Горе, односно Бока Которска. Предностима фонетског писања на западном подручју српскохрватског језика допринијела је и граматика Пера Будманија, писана на италијанском језику.¹²

Томановићев прилог *О правопису и интерпункцији предлог књижевно-умјетничкој заједници, поднесен 8 априла од дра Лубомира Недића, проф. Вел. школе, Биогрид 1884*,¹³ — упућује на већ формиран књижевни језик у јавним црногорским публикацијама, на његову изграђеност и употребљивост. Истичемо да је Л. Томановић већ 1884. г. на страницама *Црногорке*, у бројевима 37. и 39. водио пријатељску полемику са тадашњим уредником Јованом Павловићем, о еуфонијским ограничењима гласовних промјена на правописном плану у гласилима Црне Горе.

У Предл. Томановић наводи садржину Недићевих предлога, али се полемички не задржава на њима. Правописни проблеми о којима је овдје ријеч тичу се оних садржаја ортографске норме који и данас важе у писању нашим књижевним језиком.

У овом нашем раду ми ћемо упоредо, у зависности од правописног питања, дати мишљења Љ. Недића и Л. Томановића.

Велика и мала слова¹⁴

...имена на пр. месеца и дана у седмици пишу се некад великим, а некад (и то чешће) малим почетним писменима. Они

¹⁰ Вуксан Штамп, 11—12, 39—44, 99—104.

¹¹ Винце Хрват. јез., 526.

¹² *Grammatica della lingua serbo-croata di Pietro Budmani*. Vienna, 1867.

¹³ У даљем тексту Предл. Рад је објављен у Гласу Црногорца, Цетиње, 1894, бр. 19, стр. 2—3.

¹⁴ Назив поглавља је наш.

који их пишу малим обично се позивљу на то да их је и Даничић тако писао . . . Али то са језиком и правилима његовим нема никакве везе; то је ствар обичаја и споразума . . . у томе погледу нам је, држим, боље угледати се на Енглезе који пишу великим почетним писменима . . .¹⁵

О писању великог и малог слова према Недићевом Правопису, А. Томановић даје следећи коментар: „Имена мјесеца . . . г. Недић предлаже да се пишу великијем писменима. Исто тако треба писати почетнијем великијем словима не само особена имена него и ријечи, које имају карактер особенијех имена, као *краљ, отаџбина, престоница*, онда када краљ значи владајућег Краља, отаџбина Србију, а престоница Биоград' тако исто Велика Школа, Учитељска Школа, Богословија; даље имена појединих наука и нека друга имена као што су н. пр. имена наставнијех предмета; па неке апстрактне именице и појмове уопште као што су на пр. *Провиђење, Наука, Доброта, Лијепо* и многи други, које треба према прилици некад писати великијем, а некад малијем писменима. Најпослије предлаже да се писмен Г. пред именом пише свакада великијем писменом; исто тако Г-ђа Н. Тако и све друге титуле, које иду уз име“.¹⁶

Нека страна имена

... „Транскрибовање фонетиком скопчано је, код многих страних имена, често пута с великим тешкоћама и за писце школоване . . . и за неуре . . . То дакле не може бити разлог да се она не транскрибују ћирилицом; . . . Не треба, уосталом, изгубити из вида ни то да ми овим латиницом писаним страним именима, морамо, по законима нашег језика, додавати свакојаке наставке, који после, ћирилицом писања, чудно контрастују са својом основом.“¹⁷

Курзив — наводици

„Даље, треба се ријешити за курсивна писмена или за знак навођења, гдје то треба; и г. Недић је за курсивна писмена.“¹⁸

Писање бројева

„Има прилика када их (бројеве) треба писати цифрама, а има других у којима их треба исписивати речима. Где су бројеви

¹⁵ Недић Прав., 224—225.

¹⁶ Том. Предл., 2.

¹⁷ Недић Прав., 228—229.

¹⁸ Том. Предл., 2.

главно, тамо их треба писати цифрама, јер је тако прегледније; иначе, у књижевности, треба их исписивати речима". каже Љ. Недић,¹⁹ што и А. Томановић прихвата без примједбе.

Нека скраћивања ријечи

„Има извесних скраћења која су допуштена; таква су: *на пр.*, и *т.д.*, и *др.* Али, поред њих, има још пуно других, недопуштених... И то лакше, треба избегавати: да се скраћују речи које треба целе исписивати.“²⁰

Одвојено и састављено писање ријечи

Прелазећи на овај правописни феномен, Љ. Недић се ограничава само на извјесне опште напомене. Он истиче да чисто фонетичког писања нема, као што нема ни писања чисто етимолошког, да се она узајамно ограничавају, али „повући њихове границе, то н јесте задаћа оних који утврђују норме за правилно писање“.²¹ Љ. Недић износи примјере *зато* (везник) и *за то* (предлог и замјеница), али дозвољава да се у *опште* може писати одвојено, као и *међу тим* и *међутим*, *напослетку* и *на послетку*.²²

Употреба зареза

Љ. Недић запажа да у нас има три врсте интерпункције, односно три различита система у употреби зареза. О овом правописном питању А. Томановић полемиче са Љ. Недићем: „Ја не знам по ком основу Г. Недић називае први систем интерпункције њемачкијем, али знам да смо по томе систему учили у задарској гимназији, кад се у њој још није њемачки језик ни предавао нити јој професори били васпитаници њемачке културе него листом италијанске. А ако се и учени Њемци држе првог начина интерпункције, то само може свједочити, да тај начин најбоље одговара СВРСИ интерпункције, т. ј. *тачности и јасноћи у изразу мисли тишчевијех*. Ако збиља ова интерпункција не одговара духу и синтакси српског језика, за што нам то г. Недић није којијем примјером доказао? Јер му тако на саму ријеч не можемо вјеровати, када видимо да се та иста интерпункција употребљава и у руској књижевности (н. пр. Гилфердинг, Ламански), а дух и синтакса руског језика одиста су

¹⁹ Недић Прав., 234.

²⁰ Недић Прав., 234, 235.

²¹ Недић Прав., 236.

²² Недић Прав., 237—238.

нам ближи него дух и синтакса француског језика.“²³ Томановић се затим позива и на Вука и даје примјере реченица како Вук употребљава зарез када сваку реченицу њиме дијели.

Познато је да се А. Томановић бавио и питањем употребе екавског и (и)јекавског изговора књижевног језика. Зато каже и у овом Предл.: „По мојему мњењу, г. др Недић могао је о нечем пречем у нашем правопису потакнути питање, па пр. о јужном и источном изговору.“²⁴

Своја „мњења“ о потреби уједначавања источних зетских говора са вуковско-даничићевским књижевним језиком, А. Томановић је јавно истицао у гласилима која је уређивао: „У бившем дубровачком *Словинцу* и у бившој цетињској *Зети* нијесу само неки писали потпуном суфонијом него су за њу и глас подизали... Они питају: зашто да ову сладост и ово милогласје српскога језика не уведемо и у опћи књижевни језик? Али им се одговара, Даничић не пише тако, па тако не ваља писати. У оваквом случају дужност је појединајех, да уступе, те да слиједе опћи правопис и опћа суфонска правила, која данас владају у српској књижевности, ради јединства књижевнога језика.“²⁵ Да је Лазару Томановићу језички узор био Буро Даничић, сазнајемо из његових мемоарских списа: „Како је на трибуналу²⁶ било мало посла, ми смо читали разне књиге и ради језика Стари и Нови завјет Вуков и Даничићев превод, а од савремених периодичних издања биоградску *Отаџбину*.“²⁷

Развој књижевног језика у Црној Гори показује да је било различитих могућности његове стандардизације на језичком и ортографском плану. У посљедњим деценијама XIX вијека, захваљујући књижевном и публицистичком раду Стефана Митрова Љубише, а особито др Лазара Томановића, отклањају се поступно и говорне и локалне црте у писаној књижевности и долази до процеса дефинитивног стапања у јединствени српскохрватски књижевни језик, иако Црна Гора политички живи одвојено од аустроугарске Боке. Црногорска државност условила је интензивно стапање језичке праксе са свим (и)јекавским посебностима, са матичним токовима српскохрватског књижевног језика. Новоштокавски облици и (и)јекавски изговор ослоњени на Даничићеву филолошку школу, као и на народне

²³ Том. Предл., 2—3.

²⁴ Том. Предл., 3.

²⁵ Том Јединство, II, 89.

²⁶ У историјском архиву у Котору нашли смо податке да је Лазар Томановић радио у Окружном суду у Котору („трибунал“, итал. = *tribunale*; упор. *трибуно*, -ала у значењу суд, судски колеџиј, Мусић, Ром. 231), од 22. VI 1874. г. до 28. XII 1875 (фонд Окружни суд Котор, фасцикле 1875, C(rimine) DCCLIV, 21—43; DCCLVI, D, DĀ, DII, F.

²⁷ Том. Градић, 4.

говоре у западним предјелима Црне Горе, који су источнохерцеговачког типа, правописно су се нормирали према особинама Карацић-Даничићевог језичког типа. Такво је рјешење не само приближавало већ и уједначавало језик писане ријечи у Црној Гори са осталим штокавцима, (и)јекавцима и екавцима, који су такође примали и развијали књижевни језик на вуковско-даничићевским принципима.

Језичка стандардизација српскохрватског књижевног језика у Црној Гори крајем XIX вијека није, дакле, заостајала за овим језичким процесима код других наших (и)јекаваца, нпр. Хрвата: 1892. г. Иван Броз издаје *Хрватски правопис* заснован на принципима фонетског правописа и према Књижевном договору из 1850. г., а Т. Маретић 1899. г. *Граматику и стилистику хрватскога или српскога језика*. Лазар Томановић објавио је, прије Маретићеве поменуће студије, своју, већ овдје поменућу, монографију о Његошу-владаоцу са језичким особинама савременог стандарда.

ПОПИС СКРАБЕНИЦА

- Винце Хрват. јез.: Златко Винце, *Путовима хрватскога књижевног језика*, Лингвистичко-културнојовијесни приказ филолошких школа и њихових извора. Загреб, 1978 (Свеучилишна наклада Либер), XIX + 629.
- Вуксан Штамп.: Д. Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934*, О стогодишњици свога постанка издала Баповинска штампарија „Обод“, Цетиње, 1934, 3—173.
- Зог. Доп. А. Том.: Мирка Зоговић, *Допуне Миљановићевеј библиографији радова др Л. А. Томановића*, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности (СИЗ културе и науке Херцег-Нови), Херцег-Нови, 1977, књ. 9, 379—380.
- Миљ. А. Том.: Новак Миљанић, *Поријекло и живот Лазара Томановића*, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности (СИЗ културе и науке Херцег-Нови), Херцег-Нови, 1977, књ. 9, стр. 219—233.
- Мусић Ром.: Србан Мусић, *Романизми у северозападној Боки которској* (Филозофски факултет Београдског универзитета), Београд, 1972, 1+7 — 273+1.
- Недић Прав.: Љубомир Недић, *О правопису и интерпункцији* (Предлог књижевно-уметничкој заједници поднесен 8. априла 1894), у књизи: Љубомир Недић, *Целокупна дела* приредио В. Ђоровић, Српски писци (Народна просвета), Београд, 1929, књ. I, стр. 400.
- Скера. Ома.: Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848—1871)*, (Просвета) Београд, 1966, 7 — 556+5.
- Суб. Фил. асп.: Јелисавета Суботић, *Филолошки аспекти једне полемике Л. Томановића*, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности (СИЗ културе и науке Херцег-Нови), Херцег-Нови, 1979, књ. II, стр. 345—354.
- Том. Градић.: Др Л. Томановић, *Никша Градић*, — *Из писама умрлих и заслужних Срба*, Нови живот (директор Љуба Јовановић), Београд, 1926/VII, књ. XXXVII, св. I, 4—5.
- Том. Јединство.: Др Л. Томановић, *Наше књижевно јединство*, Нова Зета, књижевни мјесечни лист, Цетиње, 1889, св. I, 1—5.
- Том. Јединство II.: Др Л. Томановић, *Још о књижевном јединству*, Нова Зета, књижевни мјесечни лист, Цетиње, 1889, св. 3, 89—91.
- Том. Преда.: Др Л. Томановић, *О правопису и интерпункцији предлог књижевно-уметничкој заједници, поднесен 8 априла од дра Љубомира Недића, проф. Вел. школе, Биоград, 1884*, Глас Црногорца, Цетиње, 1894, бр. 19, стр. 2—3.

Summary

THE ATTITUDE OF LAZAR TOMANOVIĆ TO THE LANGUAGE AND ORTHOGRAPHIC PRACTICE IN MONTENEGRO IN THE 19th CENTURY

JELISAVETA SUBOTIĆ, M. A.

Towards the end of the 19th century various parts of Montenegro were historically separated into different state units suffering different domination and influence. Therefore there was a difference in the final form of the standard written language expression, orthographic standards and punctuation. In a greater prospect of accepting the standard written language offered by Vuk Karadžić and the development of the Serbo-Croatian language in Montenegro to the present day a special place is certainly taken by Lazar Tomanović.

In his paper *Of the Orthography and Punctuation*, a contribution to the literary-art society, made on 8th April by Dr Ljubomir Nedić, the professor of the High School, Biograd 1894 (published in «Glas Crnogorca», Cetinje, 1894, page 2—3) Tomanović indirectly gives the content of Nedić's propositions of orthographic standards concerning its application. He also in this and other works supports the need to bring closer the speeches of the east Zeta to the newly received written Serbo-Croatian language. He points not only to the examples of Daničić's teaching, but the speeches of the common people in the west of Montenegro which belong to the same group as those of east Herzegovina.

The language standardization in Montenegro at the end of the 19th century was not behind that process among the other speakers of the Stokavian dialects, either the ekavian or jekavian ones, who excepted and developed the written the written language based on the Vuk — Daničić principles.